

140

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal		ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) – 0.676	January 2019	UGC Approved No. 40705
Special Issue 92, Recent Trends in Public Administration : Theories, Practice & Future			

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
VOL. (II)

12 January 2019
SPECIAL ISSUE – 92

Recent Trends In Public Administration :
Theories, Practice & Future

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Bidwe T.S.
Assit. Prof. Head of Dept.
Public Administration
Vasant Mahavidalaya , Kajj, Dist. Beed

Part 1

[Signature]
PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

143

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal		ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue 92, Recent Trends in Public Administration : Theories, Practice & Future	January 2019	UGC Approved No. 40705

35. आपत्ती व्यवस्थापन : धार्मिक उत्सव	डॉ. धायगुडे जे. एस.	104
36. ई-प्रशासनाची संकल्पना आणि भारतीय प्रशासन	प्रा.डॉ. जाधव एस.एच.	108
37. पर्यावरणाचा सजीवांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	डॉ. एम.एस. कांबळे	111
38. माहिती तंत्रज्ञान आणि प्रशासकीय बदल	प्रा.डॉ.तिडके केशव दत्तराव	114
39. माहिती तंत्रज्ञान व भारतातील ई-प्रशासन	प्रा.संजय जगताप	116
40. भारतीय प्रशासनातील सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	प्रा.अजय श्रीधर फड	118
41. भारताचे शैक्षणिक धोरण आणि मानव संसाधन विकास	संदीप जोगदंड	120
42. ई-शासन: बीड जिल्ह्यातील प्रशासकिय कार्यालयाच्या अधुनिकीकरणाचा अभ्यास	प्रा. डॉ.अशोक लक्ष्मण गोरे	123
43. आपत्ती व्यवस्थापन: प्रशासकीय समन्वयाची निर्णायक भूमिका.	डॉ. काशीद सीमा विजयराव	125
44. लोकप्रशासन विकासातील दुसरा पुनर्शाोध: नव लोकव्यवस्थापन	भारत गोरे	128
45. पर्यावरण कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी	प्रा. डॉ. शेवाळे नागनाथ वैजनाथ	132

Patil

Assistant Professor
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

Principal

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal	ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) – 0.676 Special Issue 92, Recent Trends in Public Administration : Theories, Practice & Future	January 2019

भारताचे शैक्षणिक धोरण आणि मानव संसाधन विकास

संदीप जोगदंड

सहाय्यक प्राध्यापक, शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद.

कोणत्याही राष्ट्राच्या अर्थिक विकासाला वृद्धीगत करण्यासाठी नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनाची गरज असते. नैसर्गिक आणि मानव संसाधनाची केवळ उपलब्धता राष्ट्रविकासासाठी पुरेशी नसते तर या दोन्ही संसाधनाच्या महत्तम उपयोगातून विकास साध्य होत असतो. या दोन्ही घटकांपैकी मानव संसाधन हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कारण नैसर्गिक संसाधनाचा महत्तम उपयोग मानव संसाधनाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. मानव संसाधनाची गुणवत्ता ही दोन घटकांवर अवलंबून असते ते म्हणजे शिक्षण आणि आरोग्य. मानव संसाधन विकास ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमार्फत नुसत्या आकाराने वाढलेल्या लोकसंख्येचे रूपांतर कुशल क्रियाशील, सक्षम व उत्पादक अशा मानवी संसाधनामध्ये परिवर्तन होत असते.

मानव संसाधन विकास : संकल्पना

मानव संसाधन विकास ही एक सामावेची संकल्पना आहे. ज्यामध्ये व्यक्तीच्या क्षमतांचा पूर्ण विकास करण्यासाठी एकात्मिक आणि सुनियोजित व्यूहचनेची, धोरणांची, नियोजनांची व कार्यक्रमाची आवश्यकता असते. जेणेकरून व्यक्ति-व्यक्तिक किंवा सामूहिकरित्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी सक्षम बनतील. (संयुक्त राष्ट्रसंघ – ठराव 44/213, 1989)

व्यावसायिक किंवा उपक्रमाच्या सर्व पातळीवरील संसाधनात सकारात्मक बदल करणे, त्यांच्या कार्यपध्दतीत तसेच कौशल्यामध्ये वृद्धी घडविणे, त्यांचे मनोबल उंचावणे, त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणे, वर्तणुकीत व दृष्टीकोनात परिवर्तन घडविणे, त्यांना मूल्याधिष्ठित विचार करण्यास प्रवृत्त करणे इत्यादी बाबींचा समावेश मानव संसाधन विकास प्रक्रियेत केला जातो. थोडक्यात मानव संसाधन विकास म्हणजे व्यक्तीच्या अंगभूत क्षमतांचा व कौशल्यांचा पर्याप्त वापर करता यावा; यासाठी केलेल्या सर्व क्रियांना मानव संसाधन विकास असे म्हणता येते. व्यक्तींना मिळणाऱ्या क्षमता ह्या निसर्गदत्त असतात. या क्षमता वर्ण, जात, लिंग, जन्मस्थान इत्यादी आधारांवर वेगवेगळ्या नसतात. या क्षमतांचा विकास होण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, पोषक आहार व सदृढ आरोग्याची आवश्यकता असते.

मानव संसाधन विकास राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत असते. अर्थात भौतिक संसाधनाचा उपयोग हा मानवी संसाधनाच्या योग्यतेवर अवलंबून असतो, कारण मानव संसाधन हा घटक क्रियाशील घटक आहे. मानव संसाधनावर दुर्लक्ष केल्यास उत्पादक अशा भौतिक संसाधनाचा उपयोग करता येत नाही. बऱ्याच आधुनिक अर्थतज्ञांच्या मते अविकसित किंवा विकासाशील देशांच्या अल्प उत्पादकतेचे किंवा मागासलेपणाचे प्रमुख कारण हे मानव संसाधन विकासाकडे केलेले दुर्लक्ष आहे. प्रामुख्याने या देशांमध्ये अशिक्षितता किंवा कमी शिक्षणाचे प्रमाण आढळते. या देशांमध्ये सामान्यतः कुशल मनुष्यबळ आणि आरोग्याची दयनीय अवस्था आहे. यासाठी या देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात मानव संसाधन विकासावर गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता आहे. तरच या देशाची उपलब्ध भौतिक संसाधनाचा योग्य उपयोग होवून राष्ट्रविकासाला गती दिली जाऊ शकते. परंतु बऱ्याच निरीक्षणांमध्ये असे आढळून आले आहे की, या देशांमध्ये मानव संसाधन विकासासाठी कमी प्रमाणात गुंतवणूक केली जाते. यावरून हे स्पष्ट होते की, आर्थिक विकास आणि मानव संसाधन विकास या दोन्ही बाबी परस्पर अंतरक्रिया करून विकासाची दिशा निश्चित करतात.

शिक्षण आणि मानव संसाधन विकास :

शिक्षणातील गुंतवणूक ही आर्थिक वृद्धी करित असते; असे अनेक अर्थतज्ञ म्हणतात. यासंदर्भात पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये अनेक अभ्यास केले गेले आहेत. तोरडो आणि स्मिथ यांच्या मते शिक्षण आर्थिक वृद्धीमध्ये विकसित आणि विकसनशिल देशांमध्ये पुढीलप्रमाणे योगदान करत असतात. अ) शिक्षणामुळे उत्पादक श्रमबळाची निर्मिती होते आणि ज्ञान व कौशल्यात वाढ होते. ब) शिक्षणामुळे विविध क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे उत्पन्नवाढीच्या संधी निर्माण होतात. क) यामुळे सुशिक्षित नेतृत्वाची निर्मिती होते. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाने आणि विस्ताराने प्रशासन, उद्योग, उपक्रम यांना उत्तम नेतृत्व मिळण्याच्या संधी वाढतात. ड) शिक्षणातून मूलभूत कौशल्य आणि आधुनिक कार्याभिमुक्तता निर्माण होत असते. परिणामी उत्पादकतेमध्ये वाढ होते.

शिक्षणामुळे उत्पन्नातील असमतोल किंवा विषमता कमी होण्यास मदत मिळते. शिक्षण आणि आर्थिक वृद्धी यांच्यातील सहसंबंध विकसित आणि अविकसित राष्ट्रांमध्ये सारखाच दिसत असला तरी त्यांच्या शिक्षण आणि उत्पन्नातील असमतोल (दारिद्र्य) यांचा सहसंबंध प्रस्थापित करणे हे तसे अवघड आहे. बहुतांश तिसऱ्या जगातील देशांनी सार्वत्रिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमातून गरीब लोकांच्या क्षमतावृद्धीसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नवाढीसाठी प्रयत्न सुरू केले आहेत. थोडक्यात मानव संसाधन विकासाच्या साधनाच्या रूपात शिक्षणाकडे पाहिले जाते आहे. सामान्यतः शिक्षणामुळे मानव संसाधनात सुधारणा होते, परिणामस्वरूप गरीबांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होण्यास मदत मिळते. शिक्षण माध्यमातून मानव संसाधन सुधारणे ही उद्दिष्टे साध्य होत असली तरी, असे ठामपणे सांगता येत नाही की, त्यामुळे गरीब-श्रीमंताची दरी कमी होते. कारण व्यापक प्रमाणावर राबविण्यात येणारे शैक्षणिक कार्यक्रम आणि योजनांचा मुख्यतः लाभ समाजातील मध्यम व उच्च

PRINCIPAL

Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

143

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal		ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676	January 2019	UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , Recent Trends in Public Adinistration : Theories, Practice & Future			

मध्यम वर्गालाच होतात; असे विविध संशोधनातुन पुढे आले आहे. याचे मुख्य कारण ज्या संस्थात्मक आणि सामाजिक संरचनेत शिक्षण व्यवस्था काम करते; ती संरचना समताविरोधी आणि विषमता टिकवून ठेवणारी आहे. परिणामस्वरूप शैक्षणिक कार्यक्रमाचे लाभ सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचत नाही. शिक्षणाच्या प्रसारातुन ग्रामीण विकाससुध्दा साध्य होतो. नवीन कृषी तंत्रज्ञान आणि त्यामुळे अतिरिक्त ठरलेल्या मनुष्यबळाचा इतर उत्पादक कार्यासाठी उपयोग करून घेता येतो. शिक्षणामुळे ज्ञान व कौशल्यामुळे जीवनमानात सुधारणा होते आणि जीवनमानाचा दर्जा उंचावतो. अतिरिक्त मनुष्यबळाच्या रोजगारासाठी लघुउद्योग आणि स्वयंरोजगाराच्या उद्योगांच्या निर्मितीच्या दृष्टिने प्रयत्न केले जातात. परंतु भारतासारख्या देशात शिक्षणाच्या माध्यमातुन हे उद्दिष्टे तितकेस साध्य होताना दिसून येत नाही. कारण या देशात शिक्षणात सामान्यतः मूलभूत आणि परंपरागत अभ्यासक्रमाचा समावेश असल्याचे आढळून येते.

भारतातील शिक्षण आणि मानव संसाधन विकास :

भारतात शिक्षणावर होणारा खर्च हा मानव संसाधनावरील गुंतवणूक म्हणून समजला जावू शकत नाही. अजुन तरी सरकारच्या आर्थिक वृद्धीच्या योजनांमध्ये शिक्षणाला स्थान दिले जात नाही. इ.स. १९५० पासून जवळपास ३ दशक सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (जी.डी.पी) प्रमाणात शिक्षणावरील खर्चात कोणतीही वाढ करण्यात आलेली नाही. सन 1980 च्या दशकापासून जी.डी.पी. च्या प्रमाणात शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्चात वाढ करण्यास सुरुवात झाली आहे. यामुळे काही प्रमाणात शिक्षणात सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली. परंतु या सुधारणा सर्व राज्यांमध्ये सारख्याच प्रमाणात नव्हत्या. शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्चात वाढ होत असली तरी हा खर्च शिक्षणासाठी अपर्याप्त होता. जगातील १२४ देशांच्या (ज्यांचा शिक्षणावरील खर्चाचा डाटा उपलब्ध आहे;) यादीत जी.डी.पी. च्या प्रमाणात शिक्षणावर खर्च करणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये भारताचा अगदी तळाचा ९७ वा क्रमांक आहे. सन २००२ ते २००५ या दरम्यान भारताचा शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च हा जी.डी.पी. च्या ३.८% इतका होता. तर या कालखंडात तो जी.डी.पी. च्या ६% अपेक्षित होता. ही समस्या लक्षात घेत ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत शिक्षणावरील खर्चात भरीव वाढ करण्याचे प्रस्तावित केले होते. यानुसार या योजनेत शिक्षणावरील खर्च 2.37 लाख कोटी (2006 – 07 च्या किंमतीनुसार) पर्यंत विस्तारित करण्यात आला असला तरी ही वाढ 10 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या तुलनेत केवळ 0.54 लाख कोटी इतकीच होती; ही वास्तव आहे. 11 व्या योजनेत शिक्षणावरील एकूण खर्च 7.7 टक्क्यावरून 19.4 टक्क्यापर्यंत वाढविण्यात आला होते. या योजनेत शिक्षणावर करण्यात येणाऱ्या खर्चापैकी 50% खर्च प्राथमिक शिक्षण, 30% माध्यमिक शिक्षण आणि 20% उच्च शिक्षण (तंत्र शिक्षणासहित) करण्याचे निश्चित करण्यात आले होते. या योजना आयोगाने तयार केलेल्या व्हिजन 2020 या दस्तावेजात भारताचा सन 2020 पर्यंत शिक्षणावरील खर्च जी.डी.पी. च्या 4.9 टक्क्यापर्यंत वाढविण्याचे लक्ष निर्धारित करण्यात आले आहे. परंतु जगाच्या इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत हा खर्च निश्चितच कमी आहे. असे असले तरीही विविध योजनांच्या माध्यमातुन भारतात शैक्षणिक सुविधांचे विस्तारीकरण सर्व स्तरांपर्यंत करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. परिणामस्वरूप भारतातील साक्षरतेचे प्रमाणच नाहीतर शालेय शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

भारतातील शैक्षणिक स्थिती :

प्राथमिक शिक्षण :

संसदेने केलेल्या 86 व्या घटनादुरुस्तीनुसार (2002) 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करण्यात आले आहे. या माध्यमातुन शासनाने शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. यासाठी सर्व शिक्षा अभियान योजना भारत सरकारने सुरू केली आहे. प्राथमिक स्तरावर (इ. १ली ते ५वी) Gross Enrollment Ratio (G.E.R.) हा सन 2013-14 च्या आकडेवारीनुसार जवळपास 111% आहे. परंतु उच्च प्राथमिक स्तरावरील G.E.R हा 70% च्या आसपास आहे. याचाच अर्थ प्राथमिक स्तरावरसुध्दा गळतीचे प्रमाण खूप मोठे आहे. दुर्दैवाने 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील किती मुले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करतात; याची कोणतीही आकडेवारी उपलब्ध नाही.

माध्यमिक शिक्षण :

माध्यमिक शिक्षण (10 वी पर्यंत) सर्व राज्यांत अनुसूचित जती आणि जमातीसाठी मोफत आहे. परंतु केवळ ही एकच बाब माध्यमिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी पुरेशी नाही. सन 2009 मध्ये 14 ते 18 वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या सुमारे 107 मिलियन होती; ती सन 2006 मध्ये 119.7 दशलक्षवर पोहोचली; परंतु याच कालखंडात माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या ही 37 दशलक्ष इतकीच होती. माध्यमिक शाळेतील Gross Enrollment Ratio (G.E.R) हा 39.91 होता तर गळतीचे प्रमाण हे 62% मोठे होते. यावरून हे स्पष्ट होते की, माध्यमिक शिक्षणाबाबत भारतात अनेक मर्यादा आहेत. इतर देशांची तुलना केली तर दक्षिण कोरियात हे प्रमाण 100% , श्रीलंकेत 92% आणि फिलिपाईन्समध्ये 78% इतके आहे. हे प्रमाण ते देश भारतासारखेच विकासशील असूनसुध्दा अधिक आहे.

उच्चशिक्षण : विद्यापीठाच्या आणि उच्चशिक्षण सुध्दा मानव संसाधनाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतातील उच्च शिक्षणाचा विचार करता तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण यामध्येच समाविष्ट आहे. भारतातील उच्च शिक्षणातील Gross Enrollment Ratio (G.E.R) 23.6% पर्यंत (सन 2014) पोहोचला आहे. जगाचा

उच्चशिक्षणातील Gross Enrollment Ratio (G.E.R) हा 29% सन 2010 सालीच होता. भारतातील उच्च शिक्षणाचे संख्यात्मक प्रमाण वाढले असले तरी गुणात्मक दर्जा खालावलेला आहे. जागतिक पातळीवर झालेल्या विद्यापीठांच्या क्रमवारीत पहिल्या 100 विद्यापीठांमध्ये भारतातील एकही विद्यापीठ नाही. यावरून गुणात्मकदृष्ट्या भारतातील उच्चशिक्षण दर्जाहिन आहे; हे स्पष्ट होते. ही बाब उच्च शिक्षणाप्रमाणेच प्राथमिक आणि मध्यमिक शिक्षणालासुध्दा जागू होते.

भारतातील शैक्षणिक धोरण :

भारत सरकारला सन 1934 साली याची जाणीव झाली की, भारतात चालणारी वसाहतकालीन शिक्षण व्यवस्था बदलण्याची गरज आहे. त्यासाठी भारत सरकारने इ.स. 1964 साली प्राध्यापक डी.एस.कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने इ.स. 1966 साली आपल्या अहवाल शासनास सादर केला. या आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारावर भारत सरकारने इ.स. 1968 मध्ये आपले शैक्षणिक धोरण निर्धारित केले. या धोरणाची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत. 1) 14 वर्षांखालील बालकांना अनिवार्य रूपात शिक्षण मिळाले पाहिजे. 2)भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्या असल्यामुळे हे शिक्षण मोफत दिले जाईल. 3)शिक्षणाची गुणवत्ता मानक सुधारण्यासाठी शिक्षकांच्या गुणवत्ता सुधारणेवर भर देण्याची आवश्यकता आहे. 4)शिक्षकांची वेतनश्रेणी आणि गुणवत्तासुधार याकडे प्रामुख्याने लक्ष देण्यात येईल. 5)कृषी आणि उद्योगाला अनुसरून मनुष्यबळ निर्मितीसाठी अभ्यासक्रमात आवश्यक ते बदल घडविण्यात येतील. 6)विशेष संशोधन कृष्ण-या विशिष्टीकृत संस्थांना मान्यता देण्यात येईल आणि संशोधनाला चालना दिली जाईल. 7)प्राथमिक ते पदवी स्तरापर्यंतच्या देशातील सर्व शिक्षण इयत्ता आणि वैशिष्ट्यांबाबत समानता आणली जाईल. यासाठी 10 2 3 या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या शिक्षण व्यवस्थेच्या प्रारूपाला स्वीकारण्यात येईल. 8) राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी 3 भाषा अभ्यासल्या जातील. यामध्ये इंग्रजी, हिंदी आणि एक प्रादेशिक भाषा असेल. इंग्रजी आणि हिंदी या भाषेचे अध्ययन आवश्यक मानले जाईल.

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील ठळक समस्या :

भारतातील शिक्षण हे अजूनपर्यंत समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचले नाही. त्यामध्ये उच्चशिक्षण केवळ मध्यम वर्गापर्यंत सिमित आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करत असताना दर्जात्मक सुधाराबाबत मर्यादित प्रयत्न केले आहेत. माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात गळतीचे प्रमाण आहे. याचे प्रमुख कारण भारतातील व्यापक दारिद्र्य आहे. उच्च शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण योजनाबद्ध पध्दतीने केले गेले नाही. परिणामी उच्च शिक्षणाचा दर्जा खालावला आहे. व्यापक दारिद्र्यामुळे भारतातील विद्यार्थ्यांना पूर्ण वेळ शिक्षण घेणे शक्य होत नाही. राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक प्रगतीसाठी तसेच मानव संसाधनाच्या विकासासाठी आवश्यक तितकी गुंतवणूक शिक्षण क्षेत्रात शासनाकडून केली जात नाही. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या अभावामुळे गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळ भारतात तयार होत नाही. सक्षम मानव संसाधन ठरू शकतील असे लोक परदेशात स्थानांतरित होतात; त्यामुळे इथल्या समाजाचे मोठे नुकसान होते.

समारोप :

मानव संसाधन विकासासाठी शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा यावर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जावी. भारतात त्या प्रमाणात दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या लोकसंख्येला यातून बाहेर काढण्यासाठी व्यापक दारिद्र्य निर्मूलन आणि शैक्षणिक उपक्रम हाती घेतले जावे. मानव संसाधन विकसित करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण सर्वांना सहज परवडेल अशा रूपात उपलब्ध करण्यात यावे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करीत असताना त्याच्या गुणवत्ता या घटकाकडे कटाक्षाने लक्ष पुरविले जावे. शिक्षण संस्था आणि त्यांची गुणवत्ता तपासणीसाठी निश्चित मानकांची निर्मिती करून, त्याआधारे त्यांच्या मूल्यांकनाची वारंवारिता वाढविली जावी.

भारतामध्ये संख्यात्मकदृष्ट्या मानव संसाधन विपूल प्रमाणात उपलब्ध आहे. परंतु गुणत्मकदृष्ट्या ते निकृष्ट दर्जाचे आहे. याचे प्रमुख कारण भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत जोपर्यंत संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्ट्या सकारात्मक परिवर्तन होत नाही; तोपर्यंत मानव संसाधन विकास होणे शक्य नाही. भारत हा देश शिक्षणाच्याबाबतीत इतर देशांच्या तुलनेत संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्ट्या मागे आहे. सकारात्मक राजकीय इच्छाशक्ती आणि व्यापक धोरण सुधारणा व त्याची प्रभावी अंमलबजावणी या परिस्थितीतून भारताला बाहेर काढू शकेल.

संदर्भग्रंथीसूची :

1. Mishra S.K. & Puri V.K. ; Indian Economy; Himalaya Publishing House, Mumbai 2009.
2. U.N.D.P., Human Development Report 2006.
3. Govt. of India Planning Commission, 11th Five year plan 2007-2012.
4. Jean Dreze and Amartya Sen, Indian Economic Development and Social opportunity (New Delhi - 2997)
5. World Bank, World Development Report, 1993.
6. Govt. of India, Economic Survey, 2007-08 (New Delhi - 2008)
7. P.N. Tyagi, Education for all, A graphic presentation, New Delhi.

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

Assistant Professor
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad